

Алла Киридон (Київ, Україна)

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОПРИЯВНЕННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У нових умовах спостерігається підвищений інтерес до загальної тематики європейської ідентичності. М. Кастельс у образній науковій формі називає глобалізацію та ідентичність двома символами сучасності, силами, що структурують щойно народжуваний новий світ [1, с. 14]. Це твердження влучно відображає, з одного боку, суть сучасних трансформаційних змін на просторі Європи, а, з другого, – зміст і спрямованість процесів конструювання європейської ідентичності.

Проблематика ідентичності у найширшому понятійному вимірі стало зберігати свою значущість та актуальність, попри тривалу еволюцію в підходах та поліфонію інтерпретацій. Теоретичне осмислення порушеної проблеми базоване на існуючих напрацюваннях у різних царинах гуманітаристики. Так, історична еволюція досліджень ідентичності на різних її рівнях й у багатьох аспектах простежується в роботах класиків філософії, психології та соціології (зокрема, Е. Дюркгайма, Е. Еріксона, Г. Зіммеля, З. Фрейда, Е. Фромма). Значну роботу щодо дослідження ідентичності проведено в межах антропологічної традиції (Ф. Ар'єс, Р. Бенедикт, Р. Босс, М. Еліаде, А. Кардінер, К. Леві-Строс, Б. Малиновський, Е. Б. Тейлор) та пов'язаних з нею історичних і культурологічних (Ф. Бродель, Ж. Ле Гофф, А. Тойнбі, О. Шпенглер), соціально-антропологічних і етнометодологічних шкіл (П. Бурд'є, Г. Гарфінкель, Х. Сакс, Й. Хейзінга). Альтернативну теорію ідентичності пропонує соціальна феноменологія в особі таких авторів як: Е. Гуссерль, Б. Вальденфельс, М. Мамардашвілі, Д. Уолш, М. Шелер, А. Шюц. Різні експлікації феномену безпосередньо чи опосередковано знайшли висвітлення в роботах таких авторів: Т. Адорно, Дж. Алмонд, У. Альтерматт, Д. Арчібуті, Е. Балібар, У. Бек, С. Бенхабіб, Дж. Барбер, З. Бауман, У. Бек, П. Бергер, П. Бурд'є, М. Валлерстайн, М. Вінтл, Д. Вояковський, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, М. Гібернау, Е. Гофман, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, Е. Еріксон, М. Загар, П. Г. Кільманзегг, В. Кімлічка, П. Краус, М. Крепон, Т. Лукман, Р. Мейжр, І. Нойман, К. Помян, Е. Райтер, К. Рамфорд, П. Рікер, Р. Робертсон, Е. Сміт, М. Сорес, Ж.-К. Тебо, Ч. Тейлор, Д. Уельш, Е. Хобсбаум, К. Хюбнер, В. Хьосле, Р. Швед, П. Шеффер, Дж. Шоттер, Д. Якобс та ін.

Проблематика сучасних ідентичностей, зокрема етнокультурних, етнічних, національних, соціальних та ін., є також актуальною в роботах українських дослідників (Л. Ази, В. Андрусіва, В. Арбеніної, Ю. Арутюняна, Є. Афоніна, В. Воронкової, Т. Воропай, О. Горенка, Я. Грицака, В. Євтуха, С. Йосипенка, А. Киридон, М. Козловця, Н. Костенко, Г. Куц, С. Макеєва, А. Мартинова, Т. Метельової, Л. Нагорної, С. Оксамитної, Ю. Павленка, Н. Пелагеші, Н. Погорілої, А. Прилуцької, А. Ручки, Т. Рудницької, М. Рябчука, Є. Тихомирової, В. Трощинського, С. Трояна, В. Філіпчука, Л. Хашиєвої, В. Черниш, Е. Швачко, О. Шморгун, М. Шульги, О. Ярош та ін.).

Мета статті зумовлена необхідністю комплексного аналізу підходів до оприявленого в умовах глобалізації феномену європейської ідентичності, визначення базових характеристик останньої та побудовування концептуального каркасу понятійного дискурсу. При цьому «європейська ідентичність» розглядається нами радше не як явище, а як умовний конструкт. Посутнім є те, що уявлення про ідентичність формується у процесі маркування назви – «європейська», яка вказує на просторову та культурну локалізацію проблеми.

Визначена мета передбачає вирішення низки таких завдань: з'ясування причин актуалізації проблеми; обґрунтування використання концепту; експлікація поняття у широкому та вузькому значенні; виявлення особливостей його трактування в нормативно-правовому полі ЄС; осмислення характеру та механізмів творення; вироблення інтерпретаційної схеми для окреслення процесів творення європейської ідентичності.

Інтерпретативні рамки дослідження окреслюються на підставі твердження П. Бергера: «Ідентичність залишається незрозумілою, поки вона не має місця в світі» [2, с. 281]; тобто – ідентичність претендує на «розміщення». Відповідно параметри ідентичності мають корелювати з просторовими, смисловими, ціннісними та часовими формами.

Відтак видається за доцільне увиразнити широке й вузьке смислове використання концепту «європейська ідентичність», усвідомлюючи умовність будь-яких поділів. Зокрема, у широкому розумінні йдеться про маркування європейськості за географічною належністю. У вузькому – про ідентичність належних до спільноти Європейського Союзу громадян, тобто як конструкт Євросоюзу, як явище, породжене фактом існування Європейського Союзу та його кордонами. Однак і в цьому сенсі можна говорити про дві площини проблеми: «внутрішній вимір» – характеристика процесів в межах Європейського Союзу та поза ними (умовно – між членами Європейського Союзу та Іншими) – «зовнішній вимір».

Групова ідентичність кожного рівня (надто – територіальна: національного, регіонального, локального рівнів) містить три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний. Когнітивний компонент є набором об'єктивних і стійких ознак, з якими ототожнює себе індивід і спільнота, процес і результат самокатегоризації розуміння людиною себе в термінах співвідношення з певною соціальною групою. Емоційно-афективний компонент виступає суб'єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Йдеться про певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти. Інструментальний (поведінково-регулятивний) компонент складає основу для соціально-політичної мобілізації населення й колективної діяльності. Він проявляється в різних формах: від готовності розділяти практики, прийняті у співтоваристві, до зобов'язань здійснювати вчинки з урахуванням цінностей, які поділяє дана група. Саме інструментальний компонент ідентичності, розвиток якого стає можливим тільки на основі двох перших, формує політичну культуру певної територіальної спільноти.

Узагальнюючи та розвиваючи викладене, третій компонент ідентичності можна тлумачити як такий, що формує «коло» підтримування ідентичності: ідентичність є групою символів і значень, набутих унаслідок участі в суспільних інтеракціях. Вона має суттєвий вплив на суспільну організацію колективностей, в яких бере участь особистість, і пов'язується з уявленнями про межі суспільних груп, підлягає постійній інтерпретації в процесі надавання, підтримування й зміни значень культурних символів, які впливають на уявлення самого себе, своєї спільноти та інших. Отже, вона може піддаватися впливу ззовні, формуватися поступово, спочатку завдяки участі в суспільних інтеракціях, які організуються довкола нових культурних символів, реінтерпретуються індивідом і поступово стають складовою когнітивного, а потім – емоційно-афективного компонентів ідентичності, які, у свою чергу, впливають на розвиток інструментального компоненту, закріплюючи зміст нових культурних символів, запропонованих ззовні, у політичній культурі певної територіальної спільноти [3, с. 3].

Оскільки дискурс ідентичності виопуклюється під час глибоких трансформацій та за потреби пошуку нових орієнтирів, спробуємо у загальних рисах окреслити *причини актуалізації* дискусії щодо європейської ідентичності наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Так, Кріс Шор (C. Shore) вирізняє дві головні причини зацікавленості проблематикою ідентичності в Європі, підкреслюючи при цьому існуючий дефіцит європейської ідентичності: політичну і комерційно-господарчу [4, с. 161]. Пропонуємо виокремити такі причини:

- Поява на геополітичній карті світу Європейського Союзу та процес подальшого його розширення.

- Карколомні зміни загального світоустрою та світооблаштування, формування нового світо порядку. (Кардинальна зміна міжнародно-політичної парадигми внаслідок революцій кінця 1980-х рр., розпаду СРСР, закінчення «холодної війни» тощо). Як зазначає Р. Дарендорф, «революція 1989 року і глобалізація відкрили зачинені раніше двері» [5, с. 102]).

- Активні процеси глобалізації, за якої відбувається форматування нових механізмів культуротворення, нової ієрархії локальних культур. (Відомий німецький соціолог У. Бек визначає глобалізацію як «процеси, в яких національні держави та їх суверенітет влітаються в павутину транснаціональних акторів і підпорядковуються їх владним можливостям, їх орієнтації та ідентичності». Зауважимо, що на думку автора, це процес, який «створює транснаціональні соціальні зв'язки і простори, знецінює локальні культури і сприяє виникненню третьої культури» [6]. Водночас російський політолог А. Уткін зауважує, що глобалізація вельми специфічно інтегрує світ: одні інтеграційні зусилля призводять до очікуваного об'єднувального результату, інші оголюють непримиренні суперечності. Як наслідок такого суперечливого процесу глобалізації може виникнути криза ціннісних орієнтацій та криза цивілізаційної рівноваги у світі [7].

- Зміна природи, структури й форм модерних держав. (У цьому сенсі йдеться про «денационалізацію – ерозію, але й можливу трансформацію національної держави у державу

транснаціональну» [6, с. 31-34]. Динамічність перетворень національних і політичних систем та відповідно детермінована специфіка зовнішньополітичних стратегій окремих держав).

- Зміна характеру цивілізаційних загроз і нездатність національних держав самостійно вирішувати проблеми глобального масштабу та значення (регулювання економіки, боротьба проти тероризму та морського піратства, захист прав людини тощо).

- Руйнування / стирання кордонів внаслідок розвитку світової та регіональної інтеграції, економічної глобалізації; посилення ролі трансеконімічних корпорацій на світовій арені.

- Формування інформаційного суспільства, що за допомогою всесвітньої мережі Інтернет також долає державні кордони. Нові умови різнорівневого комунікування між державами та окремими громадянами.

- Потреба альтернативних орієнтирів (колишні підходи/орієнтири, що давали можливість орієнтуватися в житті, вже не діють й мало що пояснюють. Як підкреслює Р. Дарендорф: «У цьому світі без опори люди шукають нових зв'язків...» [5, с. 27]).

- Зростання рівня масових міграцій людей; появи феномену номадизму¹ як нового способу життя та мислення людини у XXI ст.

- Трансформування смислового поля диспозиції Свій – Чужий – Інший.

- Трансформація ідентичності під впливом внутрішніх, регіональних і глобальних чинників в умовах мінливості глобалізованого світу. (Вилоновується палімпсестна ідентичність. Як зазначає З. Бауман, така ідентичність «плинної сучасності» змінює режими пам'яті й забуття (останнє стає значущим, ніж увічнення).

- Поширення універсальних форм матеріальної та духовної культури.

- Формування нових відносин у просторі криз ідентичностей та ін.

Базовим положенням міркувань є те, що ідентичність – тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту чи постулату. М. Кастельс під ідентичністю розуміє процес, через який соціальний актор впізнає себе і конструює смисли, головню на основі певної культурної властивості або сукупності властивостей, окрім ширшої співвіднесеності з іншими соціальними структурами [1, с. 43]. Іспанська дослідниця М. Гібернау стверджує, що європейська ідентичність, як і національна ідентичність, коли її прищеплює держава, – це спрямована згори вниз інституційно створена ідентичність, призначена сприяти зв'язкам солідарності серед розмаїтого населення, але, разом з тим, це більшою мірою проект на майбутнє, ніж реальність [8, с. 151].

На підставі методологічного доробку конструктивістів, європейську ідентичність можемо розглядати як конструйований феномен. З цього випливає, що 1) існують цілі, задля досягнення яких європейська ідентичність створюється; 2) європейська ідентичність постає як результат реалізації європейською елітою політики ідентичності [9, с. 68].

Наша модель будується з урахуванням того, що ідентичність жодним чином не розглядається як стабільне осердя самості, а, навпаки, артикулює неможливість такої інтегральної, гармонійної, заданої на всі часи моделі. Відтак ідентичність має: а) ареал поширення; б) темпоральну визначеність; в) форми прояву; г) атрибуцію тощо.

Ідентичність виникає з серії ситуативних (політичних, культурних та інших подій) і змінюється теж ситуативно. Маркери ідентичності рухливі, вони обумовлюються безліччю чинників: географією культурних ареалів, історичними кордонами соціополітичних утворень, маргіналізацією або націоналізацією суспільства, трансформаціями в будь-якому елементі соціокультурної системи тощо [10]. Ідентичність є своєрідним інструментом для розпізнання й структурування реальності в часі й просторі, розставляння в ній акцентів й відновлення визначеності. Йдеться про визначеність швидше процедурну, ніж змістовну, визначеність маркування, називання людей, речей і відносин легалізованим чи узгодженим ім'ям [11].

¹ Номадизм – це сучасне наукове поняття, що означає: 1) кочовий (мобільний) спосіб життя людей, характерний для носіїв субкультури XXI ст.; 2) концепцію, згідно з якою майбутнє людства бачиться не в національно-територіальній залежності та обмеженості, а у вільному пересуванні по всій планеті людей та їх творінь; всепланетне козівництво.

Як слушно зауважує В. Мартьянов, «ідентичність як проблема виникає під час змін, у ситуації, коли вимагається об'єднати новою синтетичною ідентичністю традиційні «самоочевидні» ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад ту ж націю-державу» [12].

В умовах постмодерного суспільства з його багатомірністю топологічної диференціації (П. Бурдьє) ідентичності конструюються у взаємодії різноманітних, часом суперечливих дискурсів, практик і позицій у межах дискурсивних формацій, які лише назагал визначають, «що може й повинно бути сказане» (М. Фуко). Такі конструкти неминуче мультипліцитні, фрагментарні, постійно перебувають у процесі змін і трансформацій. У дослідженні ми орієнтувалися на дискурсивний підхід, що сприймає ідентичність, як те, що перформативно породжується діями, які ефективно функціонують у певному континуумі.

Процес формування європейської ідентичності безпосередньо пов'язаний із традиційними та актуальними уявленнями про саму Європу та спільноту європейських громадян. При цьому усвідомлюємо, що «ментальна географія» (як спроба систематизації та оцінки уявлень про навколишній простір) має незаперечну феноменологічну природу [13, с. 259].

Європа залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність. Водночас пошуки «вічної» Європи стають способом самоідентифікації європейських народів. Польська дослідниця О. Гнатюк зазначає, що «коли заходить розмова про європейську ідентичність, зазвичай апелюють до поняття спільноти, опертої на середземноморській (грецькій і римській) культурі та на християнстві (іноді разом з його коренями), яке сформувало Європу, а також – хоч і не завжди – до спадщини епохи Ренесансу» [14, с. 66].

Наразі термін «європейська ідентичність» використовується в такій кількості різних контекстів, що в результаті значення цього поняття стає настільки розмитим, що майже повністю втрачає будь-яку аналітичну точність [15]. На різні підходи до визнання або невизнання самого факту наявності європейської колективної ідентичності в історіографії вказує А. Мартинов [16, с. 325]. Так, Г. Безьер зазначає, що історичний період домінування в Європі тоталітарних нацистських та фашистських режимів став однією з причин дуалізму національних ідентичностей європейських народів та наднаціональних ідентичностей європейських еліт [17]. Натомість Р. Ельм веде мову про континуїтет європейської ідентичності впродовж усіх періодів історії Європи [18]. Х. Каєбле показав, як змінювалося сприйняття Європи європейцями впродовж XIX–XX століть. На його думку, європейська «уявна спільнота» як певна «єдність» існує принаймні впродовж двох століть [19]. Однак Г. Брунн в монографії «Історія європейської інтеграції від 1945 р. до сьогодення» доводить, що формування колективної європейської ідентичності відбувалося лише після творення наднаціональних європейських інституцій [20].

Українська дослідниця Н. Пелагеша пояснює подібне розмежування поглядів намаганням авторів з'ясувати, «чи перейшли процеси євроінтеграції ту межу, за якою з далеких для пересічної людини міждержавних відносин вони перетворюються на частину її життя, впливаючи на свідомість, світогляд та життєву позицію». При цьому авторка підкреслює: «Ідея Європи концептуалізується через ідентичність» [9, с. 66].

Європейський Союз складає іспит великого соціально інженерного експерименту, суть якого полягає у спробах збереження і підтримання різних форм групової ідентичності. Спільна європейська ідентичність, яка формується в країнах ЄС, є сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу [16, с. 326]. Кожен рухається за своєю власною траєкторією, але об'єднується єдиним етичним імперативом. Хоча європейські культури дійсно різноманітні, їх єдність в Європейському Союзі визначає європейську культурну концепцію [21]. Це дозволяє підтримувати національні та регіональні традиції, оскільки надає можливість комбінувати культурні розбіжності на загальних підставах. При цьому також варто враховувати те, що в умовах глобалізації світової політичної системи та внутрішньої трансформації національних держав відбувається переосмислення традиційних концептів національної ідентичності та громадянства. Ця тенденція реалізується в явищах

нівелювання кордонів між національними державами, зростання рівня людської мобільності, збільшення кількості та посилення впливовості національних меншин у різних країнах світу. У результаті описаних процесів такі характеристики як етнос, народ, нація все більше «розмиваються», а реальний онтологічний статус цих спільнот постійно піддається сумніву.

Як зауважує Е. Сміт, створення культурного простору споріднених культур, наприклад європейської, означатиме, що вона буде заснована на ґрунті спільної європейської культурної спадщини (міфів, символів, вартостей, спогадів) і то так, що вони не конкуруватимуть з іще сильними й могутніми національними культурами. Тільки таким чином буде витворений новий тип колективної ідентичності, що охоплює, але не скасовує окремі нації [22, с. 182].

Йдеться про народження нового типу колективної ідентичності, функції якої відрізняються від функцій ідентичності національної. З цієї точки зору вона постає як ще одна колективна ідентичність, що існує поряд з іншими колективними ідентичностями громадян країн-членів ЄС [9, с. 68].

На сьогодні окреслилося декілька основних підходів до розуміння європейської ідентичності та оцінки її місця в житті Європи. Одні автори заперечують право на існування європейської ідентичності, апелюючи до сили національно-політичного елементу і висуваючи як визначальну національно-державну ідентичність народів Європи. Інші говорять про виникнення постнаціонального європейського простору, висуваючи концепції «єдиної Європи» або «Європи регіонів», у яких, навпаки, на перше місце висувається європейська ідентичність або європейська регіональна ідентичність і втрачається значення національно-державної ідентичності. Це викликає спротив національно-свідомого громадянства європейських країн, котре вбачає у цьому загрозу власній національній приналежності. Існує й третій, найоптимальніший, на наш погляд, підхід до проблеми європейської ідентичності. Він передбачає органічне поєднання трьох можливих рівнів самоідентифікації спільнот об'єднаної Європи:

- національний, що існує на звичному для нас державному рівні;
- панєвропейський (транснаціональний), що формується на наднаціональному рівні, створюючи такий феномен як «європейська ідентичність»;
- етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств [23, с. 73].

М. Загар так характеризує нову європейську ідентичність: інклюзивна; багатопланова та множинна (зможє інкорпорувати багато існуючих різних субнаціональних (регіональних), національних та наднаціональних ідентичностей); міжкультурна, багатокультурна (буде визнавати, поважати та сприяти розвитку існуючого різноманіття, але також спроможна виробляти нові ідентичності); побудована на основі демократії та на демократичному баченні спільної Європи; побудована на наднаціональному, демократичному патріотизмі [24].

З огляду на появу нового феномену, С. Хантінгтон зазначив: «Найвиразніше виникнення нової, «наднаціональної ідентичності» проявилось в Європі; при цьому воно сприяло подальшому звуженню ідентичності у багатьох європейських народів: шотландці все рідше ототожнюють себе з Великою Британією, однак охоче зараховують себе до європейців – тобто ідентичність шотландська виростає з ідентичності європейської» [25, с. 38]. Видається важливим зауважити, що національні ідентичності є переважно культурними, а європейська ідентичність інструментальною.

Відповідно до космополітичної парадигми, сучасне суспільство вступило у процес формування єдиної планетарної організації, де окремі країни та народи втрачають статус автономних самодостатніх одиниць. Прихильник ідеї космополітичної Європи німецький соціолог і політичний філософ У. Бек зауважує, що загалом, у форматі побудови, розширення та зміцнення внутрішніх устоїв загальноєвропейського дому – Європейського Союзу – «космополітична Європа повинна підтримувати співіснування етнічних, національних, релігійних і політичних ідентичностей і культур, незважаючи на національні кордони, спираючись на конституційні принципи терпимості» [26, с. 255]. «Космополітична Європа, підкреслює автор, – це Європа, яка веде моральну, політичну, економічну й

історичну боротьбу за примирення» [26, с. 249]. Відповідно, сучасна європейська ідентичність з точки зору її конструювання може будуватися як ідентичність космополітична. На думку У. Бека новою ідеєю після комунізму та неолібералізму в умовах глобалізації має розвинутися ідея космополітизму, який відкидає ідею існування людства як поліетнічної та багатонаціональної цілісності й стоїть на позиціях перетворення його в доволі невиразно-одноманітне, як співіснування та взаємодію численних ідентичностей. Переважна більшість дослідників тлумачить космополітизм як ідеологію так званого «світового громадянства».

Водночас, як підкреслює Р. Дарендорф, космополітизм встановлює надзвичайно абстрактні зв'язки, про які не можна напевно сказати, що вони можуть дати точку опори. Відтак, «хоч як би гарно говорили про космополітичне суспільство, виникає питання, які лігатури воно створює, чи воно взагалі згуртоване» [5, с. 102]. В умовах глобалізації посилюється взаємозалежність світової спільноти, що знаходить відображення на традиційних національно-культурних ідентичностях. Поступово стираються кордони між державами, переосмислюється поняття «громадянство» та «держава». Зв'язки громадян із національними державами стають слабшими, а європейська спільнота поступово перетворюється на космополітичне суспільство зі спільним європейським громадянством [27, с. 39].

Суттєвим є форматування європейської ідентичності в умовах глобалізації та кардинального перевлаштування геополітичного порядку. Європейська ідентичність виступає як особливий культурний маркер, який фіксує чи надає особливій символічній формі розрізненню чи ототожненню в контексті соціальної взаємодії / комунікації. Очевидно, що вельми складним і суперечливим утворенням постає конструкт європейської ідентичності на когнітивному рівні, у сукупності ціннісних уявлень, що характеризують масову свідомість (адже розмови про будь-яку ідентичність можливі лише за наявності конкретного свідомого суб'єкта, носія певної свідомості, що ідентифікує себе з цією ідеєю ідентичності).

Література

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания; [пер. Е. Руткевич]. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.
3. Філіпчук В. О. Європейська ідентичність: методологічні підходи тлумачення та особливості змістовного наповнення // Теорія та практика державного управління. 2013.– Вип. 3 (42). – С. 1-10.
4. Szwed Robert. Konstruowanie tożsamości europejskiej // Dylematy tożsamości zbiorowych. Przyczynek do rozważań nad tożsamością ukraińską, polską i europejską / Redakcja: Robert Szwed. – Lublin: KUL, 2007. – S. 158-175.
5. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою. Лекції на тему пошуку свободи в XXI столітті / [пер. з нім. Анастасії Орган]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 109 с.
6. Бек У. Что такое глобализация?: Ошибки глобализма – ответы на глобализацию [Текст] / пер. с нем. А. Григорьева и В. Седельника. – М.: Прогресс-традиция, 2001. – 303 с.
7. Уткин А. М. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2001. – 254 с.
8. Гібернау М. Ідентичність нації. – К.: Темпора, 2012. – 304 с.
9. Пелагеша Н. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. – К.: НІСД, 2008. – 288 с.
10. Філіпчук В. О. Європейська ідентичність: методологічні підходи тлумачення та особливості змістовного наповнення // Теорія та практика державного управління: Зб. наук. пр. – Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2013. – Вип. 3 (42).
11. Костенко Н. Культурные идентичности: превращения и признания. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – №4. – С. 72-74.
12. Мартьянов В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: о справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования // Дискурс-Пи. Научно-практический альманах. – Екатеринбург, 2005. – № 5. – С. 15-18. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php>.
13. Горенко О. М. Прагматика європейського досвіду як методологічна проблема історіописання. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 264 с.

14. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність.; Авторизований пер. з польськ. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
15. Хашиєва Л. В. Європейська ідентичність як чинник євроінтеграції: Об'єднана Європа чи Європа націй? // Теорія та практика державного управління : Зб. наук. пр. – Харків: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2014. – Вип. 3 (46).
16. Мартинов А. Ю. Українська історична ідентичність у загальноєвропейському контексті: спільні риси та особливості // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвідомчий зб. наук. пр. / відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 21. – С. 314-331.
17. Besier Gerhard. Das Europa der Diktatoren. Eine neue Geschichte des 20. Jahrhunderts. – München: Deutsche Verlags Anstalt, 2006. – 879 S.
18. Elm Ralf. Europäische Identität: Paradigmen und Methodenfragen. – Berlin: Nomos Verlag, 2002. – 318 S.
19. Kaeble Hartmut. Europäer über Europa. Die Entstehung des europäischen Selbstverständlichen im 19. und 20. Jahrhundert. – Frankfurt am Meine: Campus Verlag, 2001. – 268 S.
20. Brunn Gerhard. Die europäische Einigung von 1945 bis Heute. – Stuttgart: Verlag Philipp Reclam, 2009. – 339 S.
21. Pichler F. European Identity : Conceptual Approaches / F. Pichler, 2008. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cinefogo.cuni.cz>
22. Сміт Е. Національна ідентичність / [пер. з англ. П. Тарашука]. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
23. Козловець М. А. Європейська ідентичність: уніфікація чи «єдність у розмаїтті»? // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 37. – С. 72-86.
24. Zagar M. Enlargment – in Search for Identity. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jrc.es/projects/enlargement/FuturesEnlargement/Bled-01-11/Presentations/zagar.pdf>
25. Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004.
26. Бек У. Космополитическое мировоззрение. – М.: Центр исследований постиндустриального общества, 2008. – 336 с.
27. Подаєнко Ю. Л. Космополітизм в політичній теорії // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Сер.: «Політологія». – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П.Могили, 2009. – Т.110. – Вип. 97. – С. 39-44.